

مرکز پژوهشی دائرةالمعارف علوم عقلی اسلامی

در یک نگاه

احمد ابوترابی

چکیده:

این مقال، که به قلم مدیر محترم مرکز پژوهشی دائرةالمعارف علوم عقلی اسلامی جناب حجت الاسلام احمد ابوترابی نگاشته شده است، نیم نگاهی به این مرکز دارد. پیشینه تأسیس، اهداف مرکز، قلمرو فعالیت، انواع فعالیتها و معرفی بخشهای مختلف از جمله محورهای مورد نظر در این مقال می‌باشد.

کلید واژه‌ها:

کتاب‌شناسی، مدخل‌شناسی، پشتیبانی علمی، تدوین متون.

یکی از عرصه‌های مهم و سرنوشت‌ساز در تحقیقات اسلامی، حوزه علوم عقلی است. این علوم از بنیادهای معارف اسلامی است که در طول تاریخ اسلام بر گستره و ژرفای آن افزوده شده است. تحقیق و پژوهش در این زمینه، علاوه بر ارزش و اهمیت ذاتی آن، بستر ساز تحقیقات مربوط به سایر علوم اسلامی نیز خواهد بود. شناسایی و معرفی گستره عظیم این مهم به مجامع علمی و فرهنگی، نقش مهمی در گسترش معارف اسلامی در سطح بین‌المللی دارد. انجام چنین رسالتی در مرحله اول، بر عهده صاحب‌نظران این علوم، به ویژه حوزه‌های علمیه است که با درایت کامل، تلاش فراوان و بکارگیری بهترین روشهای تحقیقی و اطلاع‌رسانی، به این امر بپردازند.

از آنجاکه یکی از مناسب‌ترین و متداول‌ترین راههای ایجاد زمینه تحقیق برای پژوهشگران و معرفی معارف اسلامی و میراث گذشتگان در هر یک از حوزه‌های علوم بشری، تدوین دانشنامه‌هایی از قبیل دائرةالمعارف و فرهنگ‌نامه است به نظر می‌رسد، تأمین اهداف فوق به وسیله تدوین دانشنامه‌هایی امکان‌پذیر است که در مهد اسلام و تشیع نگاشته شود و به صورت تخصصی، عمیق و بی‌طرفانه در حوزه علوم عقلی، به جمع‌آوری و تنظیم حاصل اندیشه‌های عالمان بزرگ اسلامی در این علوم بپردازد.

فراهم آوردن چنین آثاری، به ویژه دائرةالمعارفی مطلوب در علوم عقلی اسلامی، علاوه بر تبیین مبانی اندیشه‌های اسلامی، می‌تواند زمینه پژوهش را برای پژوهشگران مختلف علوم عقلی اسلامی فراهم آورد و نواقص و کاستیهای موجود در مجموعه‌هایی از این قبیل را روشن سازد و مانعی بر سر راه مستشرقانی نباشد که آگاهانه و یا ناآگاه به تحریف معارف اسلامی و آموزه‌های دینی، به ویژه اندیشه‌های شیعی می‌پردازند.

روشن ساختن تفاوت عمیق علوم عقلی اسلامی با معارف عقلی یونان قدیم و معرفی نوآوریهای فلاسفه، عرفا و متکلمان مسلمان در مقایسه با معارف موجود در شرق و غرب و تأثیر

مثبت مبانی نقلی قرآن کریم و سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سخنان اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام در تکوین، جهت‌گیری و رشد علوم عقلی اسلامی نیز امری است که در مجموعه‌هایی این چنینی بازشناسی خواهد شد.

با توجه به جایگاه، اهمیت و آثار ارزنده چنین تلاش‌هایی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه با استعانت از الطاف لایزال الهی و عنایات امام عصر (عج الله فرجه الشریف) اقدام به تأسیس «مرکز پژوهشی دائرةالمعارف علوم عقلی اسلامی» نمود، تا به کمک اندیشمندان اسلامی، به ویژه استادان و فضلاء حوزه علمیه قم به اهداف فوق نائل آید.

تأسیس

این مرکز در سال ۱۳۸۰ به عنوان مرکزی مستقل، در مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه تحت اشراف حضرت علامه آیت‌الله استاد مصباح یزدی (مد ظله) تأسیس و کار خود را آغاز نمود؛ هرچند مقدمات کار در زمینه تدوین خط‌مشی‌ها، برنامه‌ها، کسب تجربه، تربیت نیرو و... پیش از این در معاونت پژوهشی مؤسسه صورت گرفته بود.

اهداف مرکز

اهداف این مرکز عبارتند از:

۱. هدف نهایی و بلندمدت: تدوین دائرةالمعارفی تخصصی، که معرف علوم عقلی اسلامی، به ویژه اندیشه‌های بنیادین اسلامی و شیعی و قابل عرضه در سطح بین‌المللی باشد.
۲. هدف متوسط و میان‌مدت: تهیه فرهنگ‌نامه‌های علوم عقلی اسلامی مشتمل بر فرهنگ‌های مصطلحات منطق، فلسفه، کلام، عرفان، فرهنگ فیرق و مذاهب کلامی و فیرق و مکاتب عرفانی و فرهنگ اعلام علوم عقلی اسلامی.

۳. هدف اولیه و کوتاه‌مدت: تحقیقات بنیادین در هر یک از علوم عقلی اسلامی، به منظور فراهم آوردن زمینه تدوین دائرةالمعارف و فرهنگ‌نامه‌ها و ایجاد بسترهای لازم برای دقت، جامعیت و سرعت در انواع تحقیقات در علوم عقلی، به ویژه پژوهشهای دائرةالمعارفی و فرهنگ‌نامه‌ای و نیز تربیت نیروی انسانی لازم، در راستای اهداف مرکز.

قلمرو و فعالیت

قلمرو و فعالیتهای این مرکز منطق، فلسفه، کلام و عرفان و زیرمجموعه‌های این علوم در حیطه منابع اسلامی است. علم اصول فقه (در موارد مشترک با حیطه‌های سایر علوم عقلی اسلامی و مشترک با فلسفه‌های غرب) و فلسفه‌های مضاف (مانند فلسفه اخلاق، فلسفه دین، فلسفه سیاست و فلسفه حقوق) و نیز معرفت‌شناسی، تفکر نقدی و کلام جدید در محدوده منابع اسلامی، مورد توجه این دائرةالمعارف قرار دارد.

انواع فعالیتها

مجموعه فعالیتهای تحقیقی و پشتیبانی تحقیق در حال حاضر در چهار محور زیر دسته‌بندی شده‌اند:

الف) کتاب‌شناسی؛
ب) مدخل‌شناسی؛
ج) پشتیبانی علمی؛
د) تدوین متون.

کتاب‌شناسی

کتاب‌شناسی، خود مشتمل بر پنج نوع فعالیت تبعی و تحقیقی است. این فعالیتها عبارتند از:

الف) ثبت مشخصات:

در این بخش، نوع اثر، مشخصات پدیدآوران، مشخصات عنوان، مشخصات چاپ، مشخصات نشر، زبان و محل نگهداری اثر نوشته می‌شود. اطلاعات ثبت شده به صورتهای مختلف (در برنامه رایانه‌ای و به صورت چاپی) قابل استفاده و بازیابی است.

ب) ثبت موضوعات:

در این بخش، موضوعات اصلی و فرعی هر منبع با صفحات محل درج موضوعات استخراج و ثبت می‌گردد. برای این نوع تحقیق، در برنامه رایانه‌ای امکان جست‌وجو و گزارش‌گیری به صورت شاخه‌ای، تاریخی، الفبایی و مانند آن در نظر گرفته شده است.

ج) درجه‌بندی منابع:

منابع علوم عقلی اسلامی با توجه به اهمیت و اعتبار علمی، به چهار درجه دسته‌بندی می‌شود. وجه انتخاب درجه هر منبع نیز ثبت می‌گردد.

د) توصیف:

برای منابع مهم، فهرست تفصیلی مطالب، به صورت گویا و هماهنگ تهیه شده و برای آن فهرستها، نمایه ترکیبی و تک‌واژه تهیه می‌شود. علاوه بر امکان جست‌وجو و گزارش‌گیری رایانه‌ای از محصول این فعالیت، در چاپ کتب نیز می‌توان از این تک‌واژه‌ها، نمایه‌ها و فهرستها استفاده کرد.

ه) چکیده‌نویسی:

در این بخش، برای منابع بسیار مهم، فهرستی بسیار تفصیلی (در حد چکیده مطالب) به صورت

گویا، جامع و هماهنگ تهیه شده و برای آن فهرستها، نمایه ترکیبی و تکواژه تهیه می‌شود تا بدین وسیله، به راحتی و سرعت بتوان به محل درج مطالب مورد نظر، همراه با صفحه و سطر آن دست یافت.

مدخل‌شناسی

مدخل‌شناسی خود مشتمل بر چهار نوع فعالیت تحقیقی و تبعی زیر است:

الف) اصطلاح‌یابی و تنظیم اصطلاح‌نامه:

در این بخش، محققان با مراجعه به همه منابع مهم و اصیل علوم عقلی، اصطلاحات مختلف این علوم را از منابع مصوب استخراج، تنظیم و رابطه‌نویسی می‌کنند. عناوین مورد نظر در تنظیم روابط عبارتند از: عام، خاص، مرجح، نامرّجح، وابسته و مترادف.

پس از تنظیم و طبقه‌بندی اصطلاحات، برای هر رده از اصطلاحات نموداری شاخه‌ای ترسیم می‌گردد. از مجموع این اصطلاحات و روابط آنها، ساختار کلی هریک از این علوم بدست می‌آید که در تحقیقات گوناگون می‌توان از آن بهره گرفت. این اصطلاحات و روابط آنها، به صورت الفبایی، تاریخی و موضوعی، به تفکیک منابع در برنامه رایانه‌ای قابل بازیابی است.

ب) استخراج تعاریف:

در این قسمت، تعاریف هر اصطلاح با ذکر منبع آن استخراج شده، همراه آن اصطلاح ثبت می‌شود. این تعاریف زمینه را برای دقت در انتخاب جایگاه هر اصطلاح و انتخاب مدخلها و تدوین فرهنگ‌نامه‌های مصطلحات علوم عقلی اسلامی فراهم می‌کند.

ج) گزینش مدخلهای دائرةالمعارف:

با توجه به اصطلاحات، تعاریف، روابط اصطلاحنامه‌ای آنها و جایگاه هر اصطلاح در هر یک از علوم عقلی، انواع مدخلهای دائرةالمعارف در مقام تحقیق (اصلی، ضمنی، مترادف و نمایه) و در مقام تدوین (اصلی، ارجاعی و نمایه) انتخاب می‌گردد.

استخراج اعلام علوم عقلی اسلامی و عناوین فِرَق و مذاهب کلامی و انتخاب مدخلهای این دو موضوع، از جمله فعالیت‌های بخش مدخل‌شناسی دائرةالمعارف است.

د) گزینش مدخلهای فرهنگ‌نامه:

مدخلهای فرهنگ‌نامه‌ها از میان انواع مدخلهای دائرةالمعارف با در نظر گرفتن تفاوت‌های دائرةالمعارف و فرهنگ‌نامه انتخاب می‌گردد.

پشتیبانی علمی

این بخش از دائرةالمعارف در حال حاضر دارای سه واحد تحقیقی و اجرایی است:

الف) پرونده علمی:

برای هر یک از مدخلهای اصلی مصوب برای فرهنگ‌نامه یا دائرةالمعارف پرونده‌ای علمی تشکیل می‌گردد. هر پرونده علمی مشتمل بر متن تکثیر شده منابع مهم و سایر اطلاعات لازم برای مقاله‌نویسان دائرةالمعارف و فرهنگ‌نامه‌هاست.

ب) آموزش‌های کاربردی و اجرای دوره‌های تربیت محقق:

برای رفع نیازهای پژوهشگران و تربیت نیروهای انسانی پژوهشگر، دوره‌های آموزشی مختلفی در این مرکز برگزار می‌گردد. از جمله مهم‌ترین آنها، در حال حاضر اجرای "دوره کارشناسی

ارشد عرفان اسلامی" با حدود نود واحد درسی است.

ج) کتابخانه تخصصی علوم عقلی اسلامی:

این مرکز دارای کتابخانه‌ای تخصصی در زمینه علوم عقلی اسلامی است که از اهداف آن، جمع‌آوری همه آثار شخصیت‌های درجه اول علوم عقلی اسلامی از کتابخانه‌های مختلف داخل و خارج از کشور است.

تدوین متون

این بخش در حال حاضر دارای دو نوع فعالیت است:

الف) واحد فرهنگ‌نامه‌ها:

فرهنگ‌نامه اعلام علوم عقلی اسلامی و فرهنگ‌نامه مصطلحات منطق فعلاً در دستور کار این واحد قرار دارد.

ب) واحد تدوین کتابها و رساله‌ها:

پیگیری امور مربوط به تدوین رساله‌های تحقیقاتی که در راستای جامعیت و دقت مقالات دائرةالمعارف نوشته می‌شوند و آماده‌سازی محصولاتی از واحدهای مختلف تحقیقاتی، که قابل چاپ هستند، از وظایف این واحد به شمار می‌رود.

این بخش باتوجه به افزایش محصولات و انواع عرضه‌های آنها گسترده‌تر خواهد شد.

امتیازات ویژه

فعالیت‌های این مرکز دارای امتیازات ویژه‌ای است که برخی از آنها عبارتند از:

الف) بنیادی بودن و حجم زیاد تحقیقات، اولویت دادن به کیفیت، دقت و تأمل در دستیابی به محصول نهایی و انتشار آنها؛

ب) عام‌المنفعه بودن دستاوردهای انواع تحقیقات برای هر نوع پژوهش در علوم عقلی اسلامی؛

ج) ارتباط منطقی انواع تحقیقات و مشخص بودن جایگاه هر نوع تحقیق در ارتباط با اهداف مرکز؛

د) برخورداری از شیوه‌نامه‌های تجربه شده در هر یک از فعالیتهای تحقیقی؛

ه) امکان استفاده از انواع پژوهشها به صورت رایانه‌ای؛

و) کنترل و نظارت علمی بر پژوهشها از طریق کمیته‌های تخصصی هر یک از رشته‌های علوم عقلی و ناظران هر رشته؛

ز) ابتکاری بودن برخی از انواع تحقیقات و شیوه‌های آنها.

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی